

С. АНТОНОВИЧ

КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ПОЧАЇВСЬКОЇ УСПІНСЬКОЇ ЛАВРИ

Кременець на Волині. 1938 р.

ЗМІСТ:

1. ПОЧАЇВ – СВЯТИНЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	1
2. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР ВІД ЧАСУ ЗАЛОЖЕННЯ ДО 1527 РОКУ	2
3. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР ВІД 1527 ДО 1604 РОКУ	5
4. ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ІГУМЕНА ОТЦЯ ІОВА ЗАЛІЗА	7
5. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ.....	11
6. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР В ДОБІ І ДО ОСТАТНЬОГО ЧАСУ	16
7. ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ ТА ЇЇ ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	18
8. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР В ЛЕГЕНДІ, ПОБОЖНІЙ ПІСНІ Й ДУМІ УКРАЇНСЬКІЙ	21
9. КІНЦЕВІ ВИСНОВКИ	22
10. Дума про Почаївську Божу Матір	23

Все упованіє моє на Тебе, мій пресвітлий раю,
на милосердіє Твоє, – все упованіє моє
на Тебе, Мати, возлагаю...Достойно-пітая! Благаю,
Царице неба і землі! Вонми їх стону і пошли
благий кінець, о всеблагая! А я, незлобний, воспою,
як процвітуть убогі села, псалмом і тихим і веселим
святую доленьку Твою. А нині – плач, і скорб, і сльози.
Душі убогої – убогий останню лепту подаю.

Тарас Шевченко

1. ПОЧАЇВ – СВЯТИНЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В релігійному світовідчутті українського народу Почаївська Лавра від віків займає визначне місце. Почаїв – це український православний Люрд.

Перед війною мури почаївських церков вітали мешканців з усіх земель Великої України. Тепер рік-річно тисячі прочан – майже виключно українців – з Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя й

навіть Галичини (де, як відомо, українське населення не православного, а греко- католицького обряду) – відвідують цю православну святиню.

Перед чудодійним образом Божої Матері, при її стопі, перед мощами Преподобного Іова складають вони свої радощі й надії, болі й турботи. В молитвах перед рідними святинями знаходять рівновагу духа й черпають моральні сили для змагань з труднощами дочасного життя. Доказом цієї любови є також культ Почаївської Божої Матері, глибоко поширений серед українського народу, численні легенди й перекази про її чуда, релігійні канти й псалми, що їх він склав в поривах релігійного натхнення для вшанування Почаївської святині.

Геніяльний Кобзар наш Тарас Шевченко в своїй творчості відмітив також цю особливу пошану й любов до святинь Почаєва, що їх плекає в своїй душі український народ на всіх просторах своїх земель. В поемі “Невольник” Т. Шевченко малює трагедію Ярини, яка шукає потіхи в своєму горі й підтримки фізичних і моральних сил в прощі до Києва та Почаєва.

“Ідуть люди в Почаїв помолитись,

і вона (Ярина) йде з ними.

У Києві великому всіх святих благала,

у Межигірського Спаса тричі причащалась.

У Почаєві святому ридала, молилась,

щоб Степан той, тая доля їй хоча приснилась”.

Подорожуючи по Україні, як член-співробітник Київської Археографічної Комісії для змалювання стародавніх пам’яток нашого архітектурного мистецтва, Тарас Шевченко був і на Волині, а восени 1846 року відвідав також Почаїв. Свій особистий пієтет до Почаєва наявно задокументував Тарас Шевченко чотирьома малюнками акварелями Почаївського монастиря. Два з них представляють загальний вигляд монастиря: один – із півдня, другий – із заходу, третій – вид із монастирської тераси на околицю в Галичині з Підкаміння. Четвертий малюнок зображує головну почаївську церкву в середині.

Увагу Тараса Шевченка притягувала не тільки своєрідна краса й шляхетність пишного західно-українського рококо – стилю головного Успенського Собору. Бажання змалювати величну будову впливало, можна думати, також із релігійних почувань поета. Відомо, що Тарас Шевченко, як селянський син, виростав у релігійній атмосфері родинного оточення й про Почаїв, напевно, чув од своїх батьків. Змальовуючи величний Успенський Собор, Шевченко надав реальних форм споминам із свого дитинства, що було сповнене пошаною до старих українських святинь Києва та Почаєва.

Любив також Почаїв славний український історик Микола Костомарів. Цікавлячись історією Волині, був він у Почаєві на рік раніше від Тараса Шевченка, а саме – під час великодних свят в 1845 році. Не дивлячись на різні політичні й релігійні впливи, що їх зазнав Почаїв протягом свого довгого існування, – незаперечений є факт, що Почаїв був українською православною святинею й такою лишився й дотепер в свідомості українського народу.

2. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР ВІД ЧАСУ ЗАЛОЖЕННЯ ДО 1527 РОКУ

Існує Почаївський монастир вже з першої половини XIII століття, але немає історичних даних, що на їх підставі можна було з точністю сказати, коли та хто заснував його. Тому то перші десятки, а навіть століття існування Почаївського монастиря оповиті густою імлою непевности й очікують ще на дослідників.

В рукописній книзі позовів і документів з 1661 року, що переховується до цього часу в лаврському архіві, в т. II на 144 і слідуєчій сторінці згадується, що до того часу існувала інша книга під назвою “Пам’ятники Почаївського Монастиря”. Ця книга відносить початки оселення ченців на Почаївській горі до 1240 року. На превеликий жаль, у лаврській бібліотеці немає цього високоавтентичного пам’ятника. Затратився він, як припускають деякі історики Почаївської Лаври, в

бурхливі й непевні часи, що випали в історичну минувшину на долю Почаївського монастиря. Але припущення більшості авторів праць про Почаївський монастир (Архимандрита Амвросія Лотоцького, А. Хойнацького, Т. Теодоровича та інші), що на Почаївській горі вже в ті часи була чернеча оселя, – дуже правдоподібне.

В 1240 році, як про це оповідає історія нашого краю, дикі татарські орди хана Батия зруйнували Київ, не пожалували також монастирів і церков. Данило Романович, що був тоді володарем Галичини й Волині, мужньо й хоробро захищав своє князівство від татарської навали. Густо заліснені околиці краю, міцні мури крем'янецького замку й лицарська постава короля Данила спинили похід татарських орд на Волинь.

Проте, що татарам не вдалося забратися в глибину цього краю й спустошити його, могли чути й київські ченці, які, шукаючи захисного місця для свого аскетичного чернечого життя, знайшли його на Волині, на Почаївській горі, висуненій на далекий захід від Києва. Околиці Почаєва, тоді ще дуже рідко заселені й вкриті густими непрохідними лісами, найкраще забезпечували від нападів ворога. Цей погляд щодо оселення кількох київських ченців на Почаївській горі, є пануючим в історичних нарисах про Почаївський монастир. Наскільки він відповідає дійсності, не можемо твердити за браком точних про це вказівок в історичних документах про початки Почаївського монастиря, про що була вже згадка вище.

Так само не устійнено ще погляду відносно самої назви Почаїв. Популярною й розповсюдженою є думка, що назву Почаїв дали перші ченці горі, що на ній оселились, на згадку про Київський потік П о ч а й н у. Над потоком Почайною, як твердять прихильники цього погляду, був монастир, що його змушені були залишити ченці, втікаючи від татарських орд, які, зруйнувавши Київ, знищили також і монастир над Почайною.

Інший дослідник стародавньої історії Почаївського монастиря протоієрей М. Трипольський каже, що слово Почаїв є скороченням слів Поча-Діва, що має значити, що Пресвята Діва почала творити чуда. В живій поточній мові слово Діва втратило початковий звук *д* і кінцевий *а*; так з виразу Поча-Діва витворилась назва Почаїв. На доказ цього твердження він приводить документ під назвою “Дипломат”, що є фактично актом даровизни маєтку Михайла Центера та його дружини Почаївському монастиреві. Документ цей споряджено названим власником 11 лютого 1213 року. Початок його, що вказує на назву місцевості Поча-Діва (Почаїв), звучить так:

“Дипломат”.

“Во ім'я Отця, Сина і Святого Духа, Тройці Єдиносущної і Нероздільної. Це я, тричі поклонник, раб Владиці моему Господу Богу і Спасу нашому Ісусу Христу, Михайло Центр, Воевода Божою Милістю і господар власної землі на горі чудесній Пресвятої Діви Марії – П о ч а-Д і в а... і супруга Олена дали і потвердили цьому монастирю... десять волоків з лісом і хутір К і м н а т а, десять домів з млином на ріці з чотирма пасіками бджіл і зі всім приходом. Нехай наші ченці від цього дня і на майбутнє правлять Молебні ”...

Уривок з наведеного “Дипломата” та ще інший документ, як “Монастир Скит” – історичний нарис Почаївського монастиря написаний польською мовою провіціалом (призвіще нерозбірне) Почаївського Василянського монастиря 13 липня 1732 року, здавалось би доводять, що назва Почаїв походить від місцевості, де Божа Мати почала творити чуда та що ченці були тут вже перед 1240 роком.

Погляд цей міг би мати історичну вартість при умові, коли б автор, що наводить згадані й інші документи, зазначив джерела, з яких він їх узяв. На жаль, протоієрей М. Трипольський цього не зробив і тому до наведених документів, керуючись вимогами безсторонньої критичної аналізи, треба поставитись із певним застереженням.

Із тих суперечних відомостей можна все ж таки зробити слідуючий висновок: Почаївський монастир існував вже в першій половині XIII століття під назвою, що збереглася до наших часів. Жило тут, очевидно, кілька ченців-пустельників в природніх печерах серед скель. Ствердження факту існування Почаївського монастиря в тому часі знаходимо також і в інших українських пам'ятниках.

В 1665 році у Львові в друкарні Тимофія Сльозки була надрукована книжка ректора Києво-Могилянської Академії ієромонаха Іоанікія Галатовського “Небо нове з новими зіздами...”, що була збіркою народніх переказів і легенд про чуда різних ікон Богородиці на Україні. В цій книжці подана

легенда про чудесне з'явлення Матері Божої на Почаївській горі під роком 1261. Про це чудо так говорить Іоанікій Галатовський: "Іоанн Босий з села Почаєва бачив на скалі стоячу Пречистую Богородицю. Перед нею стояв чернець, котрий в скалі мешкав і повідав тому Іоанну Босому і хлоп'яту з села Почаєва, що пасли вівці на горі близько тієї скали, де Пречистая Богородиця стояла, котрої там стопа є вирита і завше в тій стопі воду чисту знаходять, котрою розмаїті хвороби лікуються. На тій скалі церква знаменита мурована і при церкві монастир знаменитий, муром в коло обведений в землі руській на Волині знаходиться, котрий монастир від села Почаєва називається Почаївським".

Легенду цю українська народня творчість відтворила в першій строфі думи про Почаївську Божу Матір:

Пасли пастирі вівці на горі,
зобачили Матір Божу на скалі.
На тій скалі стопку знати,
де стояла Божа Мати;
там воду беруть,
усім вірним дають...

Слід стопи Божої Матері, що про нього оповідає легенда, заховався й досі знаходиться він тепер в головному Успенському Соборі недалеко від входу, з правої сторони біля колони, та є одною з найстаріших реліквій Лаври. До 1649 року стопа Божої Матері з її цілющою водою була під відкритим небом. Тепер над стопою знаходиться скляний кивот та високомистецька пласкорізьба в архітектонічній обробці, виконана за проектом артиста-різьбаря Верховцева в 1861 році. Згадана пласкорізьба, вилита з бронзи й оздоблена золотом та сріблом, ілюструє описане вище з'явлення Божої Матері на горі Почаївській. Заслуговує вона на увагу ще й тому, що мотиви й типи образу мають характеристичні етнографічно-українські риси.

З оповідань Іоанікія Галатовського й "Гори Почаєвської" (збірка опису чудес Почаївської Божої Матері) довідуємося, що на місці скромної дерев'яної церковці згодом стала церква мурована, але коли саме – невідомо; може в XIV або й XV столітті. Церква ця була, можна думати, збудована на пожертви прочан, бо навіть даючи віру "Дипломатові" Центера, що монастир мав доходи з маєтностей ним подарованих, – незначних доходів цих не могло вистарчити на будову хоч би й невеликої мурованої церкви. Потрібні засоби могли зібрати запобігливі ченці на протязі довгого часу. Новозбудована мурована церква, як і попередня дерев'яна, містилася у підніжжя гори трохи нижче й праворуч від теперішніх святих воріт.

Крім наведених скупих відомостей про Почаївський монастир, не знаходимо про нього жодних інших від 1240 року аж по 1527 рік. Тому, зрозуміла річ, не можемо говорити, як протікало в ньому життя. Можна лише припустити, що ченці почаївські, вірні покликанию служіння Богові, своїм аскетичним життям притягували щораз більші маси прочан. Слава монастиря росла, а рівночасно ріс і його матеріальний добробут. Монастир пережив віки й дійшов до стану, в якому бачимо його тепер. До популяризації Почаївської Гори немало причинилась стопа Божої Матері з її чудодійною цілющою водою. На початку XVI століття паломництво до Почаєва прибрало вже масовий характер.

День "Першої Пречистої", 28 серпня – храмовий празник монастирської церкви Успіння Богородиці – був днем великого відпусту в Почаєві. Під час відпустів відбувалися також і ярмарки з метою, очевидно, уможливити прохарчування прочанам, бо кілька почаївських хліборобських осель, а може навіть і кільканадцять жидівських крамниць, що в той час (XV–XVI століття) могли вже бути в Почаєві, не в стані були прохарчувати тої маси людей, що прибувала на поклін Горі Почаївській.

Так, завдяки монастиреві, оживлювалась безлюдна, лісиста околиця. Поволі заселялось підніжжя Почаївської Гори. Значно пізніше, – бо аж в 1773 році – оселя ця за дозволом короля польського Станіслава Августа на прохання Іоана Амора графа Тарнавського – власника маєтку Почаїв і околиць – перетворилась на містечко.

Ці міркування про Почаїв, що вже в XVI столітті став осередком релігійного життя західної вітки українського народу, знаходять підтвердження в грамоті польського короля Жигимонта I, виданій 20 травня 1527 р. крем'янецькому старості Якову Монтовтовичу на прохання королівського шляхтича Василя Богдановича Гойського – власника маєтку Почаїв.

В цій грамоті король наказує крем'янецькому старості, щоб він не посилав свого намісника до

маєтку Гойського – Почаєва – на ярмарки в день свята Успіння Богородиці, не брав там ярмарочних данин, не чинив суда й ні до чого не мішався на тій підставі, що цей маєток, який перед тим належав до Крем'янецького замку й був в розпорядженні крем'янецького старости, ставши власністю Василя Гойського, не підлягав адмініструванню крем'янецького старости. Тому то король своєю грамотою заборонив крем'янецькому старості в маєтку, що не був власністю Крем'янецького замку, чинити суд і розправу та побирати ярмарочну данину.

В цій грамоті вперше історично міродатним актом згадується про Почаївський монастир. Грамота ця свідчить також про те, що Почаїв, як святиня, в часі надання її Гойському, був вже популярним серед української православної людности. Значення цієї грамоти полягає ще й в тому, що вона є наявним доказом того факту, що королі польські в старій Литовсько-Польській Державі в урядових актах до своїх громадян українського (або, як тоді говорили, – руського) походження й православної віри вживали української мови.

Пізніше – в році 1569 актом Люблінської Унії Волинь і Київщина, що перед тим належали до Литви, були влучені, до Польської Держави. Обом цим землям, що від того часу одержали офіціальну назву воєводств, король польський дав привілеї, які забезпечували охорону віри православної, що її визнавало місцеве населення й право вживання рідної руської мови, що й на далі, як і за литовських часів, мала лишитись мовою королівських грамот, державних і судових актів для цих земель. Тим пояснюється, що судові акти, тестаменти й інші документи тих часів громадян Польської Держави православної віри писались в рідній їм мові.

3. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР ВІД 1527 ДО 1604 РОКУ

За народними переказами в кінці XVI століття сталася подія, що ще більше зміцнила славу Почаївського монастиря та піднесла його релігійний авторитет. Подією цією було перенесення до Почаївського монастиря чудотворної ікони Богородиці з Орлі – замку української дідички Анни Гойської – вдови по Василеві Богдановичу Гойському, судді Луцькому.

Історія цього образу така: в 1559 році подорожував по Волині грецький митрополит Неофіт з метою, можна думати, зібрати від заможніших людей краю пожертви для царгородського патріярха, бо відомо, що грецька православна церква була досить бідна. Патріярхи царгородські іноді посиляли свої довірені й навіть вищі духовні особи на Україну, доручаючи їм цю досить делікатну місію. Такі подорожі в стародавні часи не були рідкістю на Україні. Можливо, що з цією метою прибув на Волинь митрополит Неофіт, – в дорозі також одвідав Гойську, кілька днів відпочиваючи в родинному замку Гойських – Орлі. Гойська, будучи досить заможною, релігійною й доброю, а до того ще й бездітною, напевно, зложила значну пожертву митрополитові. Щоб віддячитись Гойській за її щедрий дар і гостинність, митрополит Неофіт поблагословив Гойську образом Божої Матері й залишив їй на спомин.

Дідичка помістила образ в своїй замковій каплиці, де він переховувався понад 30 літ. Протягом цього часу згаданий образ оповився славою чудесности. Нарешті після прозріння сліпого від народження брата свого Пилипа Козинського, Анна Гойська, будучи глибоко вражена чудом, уважала, що таку велику святиню недостойна затримувати довше в звичайному людському мешканні, а тому передала образ на вічне переховування до церкви побожних ченців на Горі Почаївській, яких знала й шанувала за суворе аскетичне життя.

Року 1597, при величезнім здвизі народу з довколишніх сіл та при численній участі духовенства, чудодійний образ перенесли з Орлі на Почаївську Гору. Цей образ загально відомий під назвою Почаївської Божої Матері. Намальовано його у візантійському стилі на невеличкій липовій дошці. Голова Богородиці схилена до голови Дитини – Ісуса, який спочиває на її правій руці. В лівій руці Матір Божа тримає покривало, що ним оповиті ноги й спина Христа. Ліва рука Спасителя лежить на плечі Божої Матері, а права – піднесена для благословення. Над головою Богородиці видніється грецький надпис: ΜΡ ΘΥ, що значить Божа Матір, а над обличчям Христа – ΙΣ ΧΣ – себто – Ісус Христос. Ікона оточена постатями святих. З лівої сторони зображені Ілля й Міна, з правої – Стефан і Авраам, внизу – Параскева, Катерина й Ярина. Імена названих святих у саявах (німбах) їх написані по-

слов'янськи. В дорожній мистецькій оправі в формі сцява переховується ікона Богородиці й зараз в Успенському Соборі над царськими воротами в іконостасі та є головною святинєю Лаври.

Український народ, що з давніх-давен відзначався своєю релігійністю, оточив її великою пошаною, численні перекази й легенди про чуда Почаївської Божої Матері розійшлися по всіх українських землях і створили ореол святости й слави довкола Почаївського монастиря.

Перенесення чудотворної ікони сталося роком пізніше після проголошення акту союзу Православної Церкви з Римо-Католицькою, відомої в історії під назвою Берестейської у 1596 році. Берестейський союз мав величезне значення для пізнішого укладу релігійних стосунків на Волині та на інших українських землях, що входили до складу Польської Держави. Він давав греко-католицькому духовенству широкі можливості впливу на формування релігійного життя на цих землях.

Рівночасно з перенесенням образу Божої Матері на Гору Почаївську Гойська щедро обдарувала Почаївський монастир. Наділюючи його значними маєтками, хотіла вона, очевидно, в першу чергу забезпечити постійну й гідну опіку над іконою Божої Матері, що її сама глибоко шанувала.

Можно також припускати, що Гойська, проживаючи недалеко Почаєва, була часто в монастирі й бачила матеріальні труднощі, з якими змагались ченці в щоденному житті. Розуміла вона, що брак матеріальних засобів перешкоджає їм “приумножати славу Божу”. Тому й рішила забезпечити монастир на майбутнє, даруючи йому значну земельну посідлість. В своєму фундушевому записові з дня 14 листопада 1597 року подає Гойська мстиви, що ними керувалась, даруючи монастиреві маєток.

“Через те, – каже Гойська, – що в мому маєткові при селі Почаєві з давніх-давен існує мурована церква в честь Успіння Пречистої Матері Божої, то, щоб при тій церкві було постійне славлення Боже, я рішила збудувати й оснувати при ній монастир для життя в ньому восьми ченців, людей добрих, життя набожного не іншого ісповідання (визнання) як тільки грецького і двох дяків.

На удержання їх в тому монастирі я надала в користь тої святої Успенської церкви й майбутнього монастиря при ній, і надала на вічні часи, – так, що це не повинно бути ніколи порушене ні мною, ні потомками моїми, що після мене володітимуть тим моїм маєтком Почаєвом, а ні їх потомками – шість чоловік селян (далі заподаються їх імена й прізвища) з їх садибами; до того орного й неорного поля з дібровою десять волок на три руки, в кожній руці по 10 різів (участків), опріч того те, що знаходиться коло тієї церкви з полем і сіножатями.

Крім цих десяти волок поля і інших дібр для підтримки тієї церкви, монастиря й ченців, повинна даватися з моїх маєтків, що належать до Орлі, щорічно грошова окрема данина по тридцять кіп литовських грошів (коло 300 срібних рублів). Опріч того, на вічні часи щорічно повинна даватися тим ченцям десятина всякого зернового хліба з почаєвського маєтку. Шість панщизняних родин, орну землю, сіножаті й ліс подарувала Гойська Почаївському монастиреві “на віки вічні” з усіма обов'язками, роботами, платностями й доходами не лишаючи нічого в свою і своїх спадкоємців користь”.

Орна земля й ліс на схід від монастиря вздовж обох боків дороги, що веде з Почаїва до Крем'янця становила досить поважний маєток понад 200 гектарів. Ним і зараз користується Лавра. Багатий і щедрий був дар Гойської. Зробити його могла лише релігійна, добра й культурна людина. Ці прикмети були властивими рисами Гойської – заможної української шляхтянки. Даровизна Анни Гойської створила тривку матеріальну підставу існування для Почаївського монастиря. З того, власне, часу й розпочинається його нове життя.

Маючи матеріальні засоби, монастир міг, ідучи за вимогами часу, працювати над зміцненням та поширенням своїх моральних та релігійно-виховних впливів. Щоб здійснити ці завдання, треба було мати авторитетного під оглядом моральним ігумена (настоятеля), доброго адміністратора й мудрого та зручного керівника церковно-релігійним життям взагалі.

Цим справжнім мужем Провидіння для Почаївського монастиря був довголітній його ігумен отець Іов Залізо. В його особі щасливо були получені всі прикмети здібного керманіча. Протягом майже півстолітнього (приблизно з 1602 або 1604 до 1651 років) свого настоятельства отець Іов Залізо високо підніс релігійний і моральний авторитет Почаївського монастиря, упорядкував його внутрішнє життя та значно побільшив монастирські маєтки. Слава про отця Іова Залізо розійшлась далеко поза межі Волині.

4. ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ІГУМЕНА ОТЦЯ ІОВА ЗАЛІЗА

Життя й високовартісна діяльність отця Іова Заліза мали багато цікавих моментів з точки погляду релігійно-церковної та культурно-національної. Походив отець Залізо з Галицького Покуття з Коломийщини. Народився в українській заможній шляхетській сім'ї. На десятім році життя вступив до Угорницького монастиря в Галичині. Маючи 12 літ, прийняв чернечий постриг із ім'ям Іова. На 30 році життя був посвячений в ієромонахи, а скоро після цього, коло року 1580, прийняв схиму з ім'ям Іоанна, що його носив до чернечого постригу. Вже в Угорницькому монастирі отець Залізо був прикладом аскетичного “життя чернечого й моральної звершености”. Чутка про Великого Подвижника дійшла й на Волинь.

Звернув на нього свою увагу князь Константин Острозький, великий оборонець віри православної. Усильно просив він ігумена Угорницького монастиря дозволити Іову перейти до княжого Чеснохресного монастиря в Дубні на Волині. Довго не погоджувався на це ігумен, але врешті відпустив отця Іова, поблагословивши на нове служіння. Прибув отець Залізо до Дубна десь коло 1582 року. Тут скоро він був вибраний ігуменом і керував монастирем 20 років. Було це тоді, коли ширилась Греко-Католицька Церква й намагалась зміцнити свої впливи.

Свою невтомну енергію й надзвичайну працьовитість віддав отець Залізо служенню віри православної. Бувши на свій час людиною освіченою, він розумів, що лише релігійне усвідомлення місцевої православної людности може врятувати Україну. З цією метою він утримував при монастирі добрих перекладачів Святого Письма й мистців-переписувачів, користаючи з допомоги Острозького князя Константина. Книжки ці, перекладані на церковно-слов'янську мову, ширив отець Залізо серед народу.

Сам Іов, як свідчить про це його біограф ієромонах Досифей, “писанням таких вправлявся”. З посвятою ширячи релігійну освіту серед українського народу, отець Іов виконував велику й корисну національно-усвідомлюючу працю: стримуючи від релігійного розкладу, запобігав також і національній його дезорганізації. Ця віддана праця отця Заліза помножила його славу, але збільшила також число ворогів.

Тому то після смерти князя Константина Острозького отець Залізо, як каже Досифей, “тікаючи від люської слави й бажаючи мати славу від єдиного тайновидця Бога, потайки залишив монастир Дубенський і подався на Гору Почаївську, здавна світлостю чудес многих осяяну”.

Однаке послух чернечий примусив скромного й боголюбного аскета до активної участі в житті новообраного місця подвигу, а навіть станути на його чолі. Недарма в Почаївському монастирі отець Залізо здобув глибоку пошану й незаперечений моральний авторитет серед усієї чернечої братії. Вона вибрала його своїм ігуменом, як найдостойнішого з-поміж себе. На цьому важкому й відповідальному становищі перебував отець Залізо аж до своєї смерті. “Многотрудне життя своє”, як ігумен почаївський, посвятив він монастиреві, справам віри й Церкви Православної.

Маючи довголітній досвід, що його набув на становищі ігумена Дубенського Чеснохресного монастиря, отець Залізо зреформував монастир Почаївський з Пустельницького на общинний. Устійнив порядок щоденного життя братії, кожному ченцеві приділив відповідну працю в церкві й монастирському господарстві; запровадив регулярні й більш урочисті, особливо в свята, богослуження. Взагалі завів в монастирі чин чернечого життя отців Студитів.

Аскетизм отця Заліза, небуденний розум і щира простота в обходженні з'єднували йому людей, викликали у них щирий подив для його високих моральних прикмет й бажання прийти з допомогою монастиреві.

Численна довколишня шляхта українська, що залишилася ще при вірі православної – Ушківські, Долинські, Куликівські, Жабокрицькі, Пузини, Малинські, Сташкевичі, Ясногірські та багато інших на заклик отця Заліза охоче офірували на користь монастиря гроші, землю та інші речі. Але найбільшими доброчинцями монастиря того часу були Федір і Єва Домашевські, багаті діди з Бережеч на Крем'янецьчині, що під впливом отця Заліза на самому вершку Почаївської Гори збудували велику муровану церкву на честь Святої Тройці в 1649 році, куди була й перенесена чудотворна ікона Божої

Матері. По правій стороні іконостаса недалеко від вітара в стіні була стопа Божої Матері з її цілющою водою.

Церква ця відзначалась великими розмірами і візантійським стилем будови. Модель її бачимо на портреті Фундаторів Домашевських. Наскільки модель ця відповідала оригіналові, не можемо судити за браком докладніших даних.

Крім того, що Домашевські збудували велику муровану церкву, тестаментом своїм з дня 20 травня 1649 року подарували вони для Почаївського монастиря 33.000 злотих польських, за що ченці, як говориться в тестаменті, повинні “тепер і на майбутнє в тому монастирі за відпущення гріхів наших Пана Бога усильно просити й богослужіння за померлих звикло відправляти; також з тих відсотків і церкву мають ремонтувати”. В тому ж тестаменті Домашевські висловили побажання бути похованими в уфундованій ними церкві, що й було виконане.

В ці бурхливі часи релігійної й національної боротьби отець Залізо виявив також небуденну зручність в захисті маєтностей монастиря. З подиву гідною завзятістю дуже важкі справи допроваджував він до доброго вислідку. Наприклад: після смерті добродійки Гойської монастир мав дуже багато клопоту й неприємностей з її внуком Фирлеєм Андрієм. Фирлей, незважаючи на фундушевий запис Гойської, хотів усі маєтності, подаровані нею, повернути в свою користь. До того ще він був протестантом і вороже ставився до православної віри. На кожному кроці старався він понизити авторитет монастиря й ченців в очах довколишнього населення. З наказу Фирлея слуги його нападали на монастирські поля й сіножаті, грабували й нищили їх, заорювали межі та інше. Одного разу напали на ченців, що везли воду зі Старого Почаїва, бо монастир, положений на високій горі, води своєї не мав. Вони побили ченців, порозбивали бочки та заборонили надалі користуватись водою зі Старого Почаєва. Тоді отець Залізо звелів копати колодязь на горі. Довго працювали ченці, а найбільше сам отець Іов, поки здобули воду. Викопали в глибину аж 65 локтів. Колодязь забезпечив монастир водою.

Почувши про це, Фирлей ще більше розлютився й напав на монастир з ватагою своїх озброєних людей, пограбував його, а щоб найбільше помститись – забрав з собою до Козина чудотворний образ Божої Матері й переховував його в своєму замкові.

Двадцять п'ять літ провадив отець Залізо з Фирлеєм судовий процес. Не один раз їздив він до Луцька та Крем'янець до судових і земських урядів, складаючи там відповідні подання та скарги. І хоч боротьба з багатим і бундючним шляхтичем була нерівна й важка, – отець Залізо своїм розумним і тактовним поведінням із судовими достойниками, солідністю й повною безсторонністю аргументів, цілою своєю гідною й zarazом незломною поставою змусив нарешті признати слушність домагань монастиря. Процес був виграний. В році 1647 списаний акт замирення, що його підписали обидві сторони. Фирлей змушений був повернути монастиреві частину пограбованого майна, відмовився від претензій до маєтку подарованого монастиреві його бабкою Анною Гойською й повернув найбільшу його святиню – ікону Божої Матері.

Віддаючи свої сили й здібності на впорядкування монастирського життя та дбаючи про збільшення й збереження його маєтностей, отець Іов Залізо не занедбував також і релігійно-проповідницької діяльності.

В архіві Почаївської Лаври збереглась рукописана книжечка чималої вісімки під назвою “Книга блаженного Іова Заліза Ігумена Почаївського власною рукою його написана”. То збірка власних поучень отця Заліза з виїмками з писань інших осіб, звернених головним чином проти секти соцініян, що тоді досить поширилася на Волині. Писав отець Іов Залізо просто, наглядно, та, зрозуміло, церковно-слов'янською мовою.

Професор Київської Духовної Академії М. Петров, що під його редакцією був виданий томик проповідей отця Іова в 1855 році під назвою “Пчела Почаевская”, вважає, що ці проповіді, хоч і не цілком самостійні, займають почесне місце серед полемічної літератури кінця XVI і першої половини XVII століття.

Своїм змістом проповіді отця Заліза належать до напряму найбільш талановитого релігійно-полемічного письменника XVII століття Івана Вишенського, хоч і не дорівнюють вони проповідям останнього, які повні гарячого темпераменту, відзначаються глибоким змістом, живою мовою й мають виразно національно-український характер. Скромну літературну спадщину отця Заліза можна пояснити тим, що він не був письменником з покликання.

Вдачею та обов'язками, що впливали з його становища, це був тип активного церковно-громадського діяча. Він чуйно реагував на всі справи, що в'язалися з потребами православної віри і церкви. Коли заходила потреба, не вагався зайняти виразне становище в обороні слушної на його погляд справи.

В 1628 році отець Іов їздив до Києва на православний собор, що його скликав київський митрополит Іов Борецький з метою обмірковувати справи Православної Церкви. Всі присутні на соборі ієрархи видали постанову “твердо стояти в православній вірі східній, навіть не думати про відступлення... і до того ж нахилити весь православний народ”. Під цією постановою є підпис отця Іова Заліза “Іоанн Залізо, ігумен Почаївський”. З наведених даних про працю отця Іова Заліза можемо зробити безсторонній і правдивий висновок: праця та, крім релігійного, мала також і національний характер.

Людські суспільства ділилися тоді не за національними ознаками, як тепер, а за релігійною приналежністю. Голосючи гасла релігійної єдності серед одномовної етнічної маси, отець Залізо допомагав витворенню в неї почуття й національної єдності. Так на протязі віків формувалась національна свідомість за ознаками релігійної й мовної спільноти. Остаточний процес кристалізації національної свідомості завершився тільки в XIX столітті, але вже в XVI та XVIII століттях релігія була чинником, що охороняв від денаціоналізації.

З цієї точки погляду діяльність усіх монастирів – в тому числі й Почаївського – на українських землях в XVI – XVIII століття мала не тільки релігійне, а й культурно-національне значення.

Особисто отець Залізо був дуже скромною й доброю людиною. У вільний час любив він працювати в садку, сажив і щеплював дерева, чистив доріжки, посипав їх піском та інше. Його старанням огорожено частоколом садок з півдня, тепер вздовж Радивилівської вулиці, за його вказівками й чинною участю, в західній частині підніжжя гори, викопано саджавки на рибу. Вони були і є зараз справжнім добродійством для Почаєва, що немає води.

Після цілоденної важкої праці йшов отець Залізо до далекої печери й там цілими ночами, а іноді днями й тижнями, без їжі й пиття, молився навколішках перед образом Божої Матері. “Коли б – каже ієромонах Досифей – камінна печера вміла говорити, то вона сповістила б нас про те, як часом на протязі трьох днів, а часом цілий тиждень, сам один, у ній замкнувшись, маючи за їжу одні тільки сльози, молився він про благо світу, що во злі лежить”.

Не диво, що зростала слава отця Іова, а з нею побільшувалася кількість ченців у монастирі й помножувалися його матеріальні достатки, та що монастир в тому часі став осередком релігійного й культурно-національного життя для західно-українських земель. Помер отець Залізо 1651 р. 28 жовтня за старим стилем, маючи від роду 100 літ.

Через вісім літ після смерті – в 1659 році митрополитом київським Балабаном, з участю овруцького архимандрита Йосафата Креховецького, було канонізовано (признано святими) мощі отця Іова. “І тоді – каже Досифей – багато людей, що мали різні недуги, зцілення прийняли”. Мощі преподобного Іова спочивають зараз в природній печері (гроті), куди отець Залізо за життя свого часто приходив, щоб в цілковитій самоті віддатися подвигові й молитвам. Срібна домовина, що в ній спочивають нетлінні останки, уфундована графінею Орловою Чесменською Анною в 1842 році за проектом художника Верховцева.

Над домовиною підноситься балдахин (намет) з білого карарського мармуру, виконаний значно пізніше (13.XI. 1889) італійським майстром Леопольдом Менціоне. Під оглядом художнім домовина Преподобного Іова з балдахином над нею дуже вартісна й становить третю з черги реліквію Почаївського монастиря. Напів темна печера, тьмянний і мерехтливий блиск лямпади, що тут ніколи не вгасає, створюють атмосферу поважного релігійного настрою. Печера преподобного Іова знаходиться вліво на схід від церкви, що прилягає до неї й відома під назвою Печерської.

Діяльність отця Заліза створила славу традицію керування монастирем. Наступники отця Заліза не вносять вже нічого нового. Вони стараються лише зберігати засади, що їх створив і уgruntував отець Залізо.

З третього по п'яте серпня 1675 року Почаївський монастир із схвилюванням пережив облогу турків. Було це в часи так званої збаражської війни, коли король польський Ян Собеський в 1675 році оголосив війну туркам – союзникам гетьмана Петра Дорошенка. Останній, не погоджуючись з

Андрусівським договором 1667 року, що на його підставі Москва забрала Лівобережну, а Польща – Правобережну Україну, розпочав боротьбу за об'єднання обох боків Дніпра.

Турки, як союзники Дорошенка, зайняли Кам'янець на Поділлі, посувались на Галичину та Волинь. Зруйнували Збараж, Вишгородок, Вишневець і підступили до Почаєва. Три дні тримали турки Почаївський монастир в стані облоги, спалили забудови у підніжжя гори, пограбували монастирське й людське добро, вбили ієромонаха й диякона з монастирської братії й на третю ніч мали напасти на монастир. Довколишня людність заховалася також в монастирі, наскільки він міг її вмістити. З великим страхом біженці й ченці на чолі з ігуменом (за одними даними Феодосієм Левицьким, за другими – Іосафатом Добромирським) очікували цього нападу. Не було сумніву, що турки візьмуть і зруйнують монастир. Огорожа його була дерев'яна (частокіл), охорони не мав жадної, а пара моздирів, що вміщені були на вартових вежах, не мали оборонного значення перед численним загоном турецьким. Але несподівано над ранком з четвертого на п'яте серпня турки знялися і в панічному безладді залишили Почаїв.

Дивний, незрозумілий відворот турків дав підставу для створення легенди про чудесне визволення монастиря Божою Матір'ю. В легенді цій говориться, що преподобний Іов Залізо з'явився з Богородицею на даху великої церкви Святої Трійці. Мати Божа вертала стріли й кулі, що їх турки пускали на монастир. Вражені чудесним з'явленням, як говорить легенда, турки перелякались і втікли. Цю легенду про облогу турками Почаївського монастиря народна українська поезія увіковічила у високопоетичній формою й змістом думі – “Ой зійшла зоря вечерова”. В музичній обробці нашого славного композитора Олександра Кошиця дума ця стала архитвором української релігійної лірики й користується широкою популярністю серед нашого народу. Легенда ця ще більше, ніж легенда про стопу Богородиці на скалі, спричинилася до популяризації Почаївського монастиря.

Від року 1675 (часу нападу турків на Почаїв) до кінця другого десятиліття XVIII віку не сталося нічого такого, щоб ґрунтовно змінило відносини в монастирі. Життя протікало за давніми традиціями устійненим порядком (чином) без особливих зворушень. Правда, обороняючи законні права до своїх маєтків, мали ігумени монастиря чимало клопоту з нащадками Гойської – Тарнавськими й Ледуховськими, що, використовуючи своє упривілейоване становище, чинили монастиреві багато прикростей. Але остаточно монастир виходив переможцем з досить важких іноді ситуацій і зберігав в цілості свої маєтки, що в названий період часу були вже значними. До Почаївського монастиря належали тоді такі села: Старий Почаїв, Орля, Кімната, Савчиці та присілки Нового Почаєва: Граби, Голєндри й Гуменці.

Греко-Католицька Церква, що тоді наявно зміцнювала свій наступ на православ'є й загортала під свої впливи один за другим православні монастирі на Волині, здавалось, обміне монастир Почаївський. Думати так – були виразні підстави.

В році 1700 Август II, король польський, підтверджуючи права й фондуші Почаївського монастиря, окремою грамотою, що в оригіналі до цього часу переховується в лаврському архіві, називає монастир цей стародавнім і чудодійним грецького обряду. Цією грамотою польський король забезпечує монастиреві заховання віри східної Церкви Православної, що з давніх часів в цьому монастирі постійно й без перешкод панувала й накладає кару в 10.000 червінців на кожного, хто зважиться нарушити цей привілей королівський...

“Наказуємо, говориться в грамоті, щоб ця грамота наша на користь названого монастиря належно була шанована й в цілості виконувана всіма особами духовними й світськими, а особливо вельможними сенаторами, гетьманами, урядниками коронними й великого князівства Литовського старостами й їх урядниками, котрі в разі потреби повинні давати й свою поміч; також всесесними єпископами, архимандритами, ігуменами й іншими, що знаходяться в єднанні з Римською Церквою, і то під загрозою кари в десять тисяч червінців, доручаючи всякому урядові й королівському суду безумовне й конечне стягнення половини цієї кари в користь королівської казни нашої, а другу половину признати в користь ушкодженої сторони з осіб, що не виявили б згідно з нашою волею належного послуху та по своїй зухвалості оперлись явно нашій волі й коронному праву. А для більшої сили й правдивости власноручно підписав цю грамоту і печать коронну приложити Ми до неї наказали. Дана у Варшаві, дня 26 червня року Божого 1700, царствування нашого”.

На цій грамоті побіч великої коронної печатки підпис: Август Король. Здавалось, що ця грамота,

яка свідчить про велику релігійну толеранцію польського короля, в достатній мірі забезпечує монастиреві непорушність православної віри, що була найбільшою його святістю протягом кількох сот літ. І дійсно, монастир Почаївський після одержання цієї грамоти залишався ще 20 літ православним... Але надзвичайно скомпліковані політичні, релігійні й національні відносини, що запанували тоді на Волині та інших українських землях, були сильніші від найщиріших бажань почаївських ченців, які твердо стояли при вірі православній.

В 1721 році Почаївський монастир перейшов до Греко-Католицької Церкви. Так закінчився перший майже 500-літній період існування Почаївського монастиря (480 літ), що стяжав йому велику славу й широку популярність православної святині серед усього народу українського.

Для повноти уявлення про Почаївський монастир в перший період його існування залишається сказати ще кілька слів про його зовнішній вигляд. Виглядав він більш-менш так: в центрі на горі вирізнялася своїм розміром велика Троїцька церква у візантійському стилі (фундація Домашевських); у півніжжя гори від сходу – нижче теперішніх святих воріт і праворуч – стара невелика мурована церква Успіння.

Крім цих двох головних церков, як свідчать про це деякі історики Лаври, було ще шість маленьких дерев'яних церковець в честь: Святого Спаса, Благовіщення, Воскресення, Святого Феодора, Побіди Божої Матері, й Миколаївська – що скромно примостились в різних напрямках від головної Троїцької церкви. В північно-західній стороні монастиря були розположені братський дім та різні господарські будинки.

Монастир був обведений дере'яною огорожею з чотирма вартовими вежами з південно-західної сторони. Сад на південь від монастиря був огорожений частоколом. При вході до Печерної церкви на стіні з правого боку бачимо великий образ, що ілюструє напад турків на Почаївський монастир. Але чи дійсно так виглядав в той час монастир на горі Почаївській, твердити не можна – ніде про це не збереглося докладних даних, як не має також малюнку, що на його підставі можна було б точно відтворити зовнішній вигляд монастиря в кінці XVII і на початку XVIII століть.

5. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

З 1721 року починається новий греко-католицький період існування Почаївського монастиря. Немає документальних даних, що стверджували б, як стався перехід Почаївського монастиря до Греко-Католицької Церкви. З певністю, однак, можна сказати, що зміцнена греко-католицька акція після собору в Замості у 1720 році досягла брам і монастиря на Горі Почаївській та знайшла поодиноких прихильників серед його ченців. Маєткові ж непорозуміння й спори з сусідніми дідами, що під претекстом спадщини (по Гойській) претендували на монастирські маєтки, змушували ігуменів шукати захисту в папського нунція в Варшаві. Цілий ряд щоденних потреб і турбот церковно-релігійного характеру, особливо після ліквідації єпископської православної катедри в Луцьку (останній єпископ Кирило Шумлянський), ставив монастир перед необхідністю шукати оборони й опертя у Луцького греко-католицького єпископа.

І так ступенево, рік за роком, все більше узалежнювався Почаївський монастир від вищої греко-католицької влади, поки перехід його не став довершеним фактом. Попередньо, нав'язуючи відносини в різних справах з греко-католицькою церковною владою, монастир залишався ще православним. Тільки в 1721 році остаточно оформилось відношення його до Греко-Католицької Церкви і належав до чину або ордену Святого Василя Великого.

Організація монастирського життя за правилами цього ордену мала багато спільних рис з відповідними чернечими орденами Римсько-Католицької Церкви (сзуїтами). Василіяни визнавали зверхність папи римського й догмати Римсько-Католицької Церкви. З усієї системи церковного життя Православної Церкви східного обряду греко-католики затримали тільки церковно-слов'янську мову й зовнішню обрядову сторону богослуження.

Василіяни розвинули в Почаєві досить поважну культурну й релігійну працю. Вони організували тут друкарню, в якій було надруковано багато книжок богослужбового, проповідницького, катехичного й господарського змісту в мовах: церковно-слов'янській, українській, польській і латинській.

Для вступаючих до монастиря, так званих новіціятів (послушників), була організована в стінах монастиря трьохрічна загально-освітня школа. В ній вчили латини, польської мови, римських класиків, риторики, філософії, арифметики, математики та інших предметів. Навчання провадилося латинською мовою. Церковно-слов'янська мова не була предметом навчання. Це тим більше дивно, бо ця мова – була мовою богослуження греко-католиків.

По скінченні цієї школи здібніших новіціятів посилали до так званого папського аліюмінату – духовної академії, – що існувала при Віленському університеті, для одержання вищої богословської й філософської освіти. Пізніше з них рекрутувались особи на вищі ієрархічні становища ордену Святого Василя Великого: секретарі провінцій, консультори (дорадники, суперіори (настоятелі монастирів), провінціали (декани, або благочинні) та інше.

При монастирі існувала також Повітова Школа з трьох-чотирьохрічним курсом навчання. В ній вчилися діти переважно заможної польської й української довколишньої шляхти, але були у ній учні її з інших повітів Волині та з сусідніх воєводств Польщі. Вчителями в цій школі були переважно вчені ченці-Василіяни, іноді теж (рідко) і світські особи. Навчання в цій школі провадилося польською мовою.

Відношення українського народу до святинь Почаївського монастиря в часі приналежності його до греко-католицького обряду в засаді не змінилось. Від віків народ наш уважав стопу Божої Матері, Чудодійний образ, мошці преподобного Іова за свої рідні. Так тепер, як давніше, масово приходив він до Почаєва й перед його святинями гаряче молився, шукаючи потіхи й покріплення своїх моральних і фізичних сил та складав монастиреві посильні офіри. У греко-католицький період засоби монастиря значно зросли в грошах і нових маєтках. Так, наприклад: за позичку Тарнавському монастирю одержав від нього в заставу почаївський маєток; пожертва від Миколи Потоцького була забезпечена доходами з його маєтків – Москалівки, Ванжулова й Волиці на Крем'янецьчині.

Граф Микола Потоцький був найбільшим добродієм Почаївського монастиря того часу й фундатором його головного Успенського собору. Ім'я Потоцького нерозривно зв'язане з монастирем і і житиме в пам'яті людей, свідомих величчя доконаного ним діла. Граф Микола Потоцький на Золотім Потоці походив із старого шляхетського роду. Батько його Степан – воєвода белзький був греко-католиком і в тій вірі виховав також і сина свого. Правдоподібно, що предки Потоцьких були православними.

Деякі вказівки відносно цього знаходимо в посвяті книжки: “Небо нове з новими зіздами” – Іоанікія Галятовського (1665) – “Анні Могилянець Потоцькій, Господаревні земель Молдавських, Воеводині Краківській ”... Посвята ця вказувала б, що Потоцькі по жіночій лінії походили з роду Молдавських Господарів – Могили, посвоячених з відомим Петром Могилою – митрополитом київським, а Могили, як відомо, завше були православними.

Микола Потоцький був старостою Канівським, але цього становища свого чомусь не любив і охотніше підписувався титулом – Воєводич Белзький. Посідав він величезні маєтки в Канівському Старостві на Київщині, опріч того на Волині й в Галичині. Головним місцем його осідку був Бучач. Ці княжі багатства давали Потоцькому почуття необмеженої сили й влади над своїми підданими.

Історичні відомості малюють Потоцького в неприхильних і може переяскавлених фарбах. Вони представляють його свавільним, марнотратним і не знаючим стриму в задоволенні своїх бажань, жорстоким в поступованні зі своїми підданими й високомірно презирливим із шляхтою. Не виключене, що ці риси були властиві його вдачі.

Виняткове становище Потоцького, як магната буйного й свавільного, напевно, не мало спричинилося до того, що постать його оповилася серпанком легендарности. Але з-поза цього таємничого серпанку визирає й інше обличчя Потоцького. П.Х. Дунін-Карвіцький в своїх “Поїздках по Волині” оповідає, що Потоцький був щирим прихильником українського народу, любив його мову, пісню, звичаї; закоханий був у безкраї степи українські й уважав їх за свою Батьківщину.

Добросусідські відносини підтримував Потоцький тільки з тими нечисленими представниками

польської шляхти, що так само, як і він, не цурались українського народу. Особливо шанував він князя Августа Яблоновського із Стеблева, що на Росі між Каневом і Богуславом. Постать цього князя була не менш оригінальною від самого старости Канівського.

Яблоновський “до тієї міри покохав народні українські звичаї і його стрій, що омужичився цілковито... Під зрібною сорочкою і витертою свиткою годі було пізнати потомка гетьманського роду. Мешкав в простій хаті, сам орав плугом і чумакував, поганяючи власноручно мажу, запряжену сивими українськими волами. Ходив особисто зі своїми підданими по сіль у Крим, по рибу на Дін і на Чорноморські лимани; сам розвозив свій крам по околишніх дальших і близьких ярмарках. Жив тільки з простолюддям, уживаючи виключно його мови. З людьми свого роду, з панами польськими, ніколи не приставав. Одного тільки старосту охоче відвідував, приїжджаючи до нього в селянському вбранні, кінно, на гарному верхівці східної раси, оточений своїми вірними козаками, що його обожнювали”.

Лучили їх, очевидно, спільні уподобання, однакове відношення до свого оточення та захоплення українським народом з його високою побутовою культурою на тлі чарівної природи. Від постатей цих віє романтикою буйного українського степу.

Наведені відомості відслонюють нові малознані психічні риси в духовності Потоцького. Вони дають підставу твердити, що Потоцький був своєрідним типом українського хлопомана старої дати. Коли прийняти під увагу виразні його симпатії до українського народу й моральний перелом, що стався в душі Потоцького в обличчі Почаївської святині.

Легенда так про це оповідає: Одного разу переїжджав Потоцький біля Почаївського монастиря. Зненацька злякались його коні, понесли й перевернули повіз. Розлючений граф хотів застрілити свого фурмана. Але той звернувся в сторону монастиря з мольбою до Божої Матері, щоб його спасла. Сталось чудо: пістоль не вистрілив, хоч граф намагався стріляти аж тричі. Випадок цей справив на Потоцького надзвичайне враження. Вік дав обіцянку перед чудотворним образом Божої Матері присвятити решту життя свого монастиреві й дбати про збільшення його величі й слави. Подія ця сталася десь коло року 1759.

“Подорожі в Почаїв” трохи інакше оповідає про причини морального переродження Потоцького. Раз у свято проїжджав Потоцький коло монастиря. Zobачивши кілька порядних повозів, Потоцький зацікавився – хто б то міг бути й увійшов до церкви. Застав якраз на проповідь. Побожний проповідник з такою щирістю й переконанням говорив про Боже милосердя, що зворушив скам'яніле серце Потоцького. Кинувся пан Канівський навхрест перед вівтарем і гаряче каявся в своїх гріхах, давши обітницю Божій Матері поправи, що урочисто й виконав. Чи один, чи другий з наведених випадків морально сильно вплинув на Потоцького – годі про це щось певного сказати, але було фактом, що Потоцький став зовсім іншим, ніж був до цього часу.

То можна припустити, що ті два моменти були тими психологічними мотивами, що викликали в нього постанову збудувати величаву нову церкву на Горі Почаївській. В той спосіб, можна думати, Потоцький хотів дати доказ своєї пошани до ікони Почаївської Божої Матері, що своєю чудодійною силою ґрунтовно змінила його життя, та задокументувати в матеріальних формах нерозривну єдність своїх почувань з українським народом.

Бажаючи, очевидно, цілковито духово зблизитися з ним і під оглядом релігійним, Потоцький прийняв також і греко-католицький східний обряд. В справі задуманої будови Потоцький 11 літ веде листування з суперіором (настоятелем Почаївського монастиря Іпатієм Білінським. На протязі цього часу написав Потоцький 39 листів довших і коротших.. З листування цього видно, як багато уваги, піклування й жертвенности присвятив Потоцький справі будови церкви, виявляючи перед Іпатієм Білінським найтаємніше бажання стало оселитись в монастирі й навіть прийняти чернечий постриг.

Нарешті 4 березня 1771 року, коли вже був виготовлений план будови й заготовлені необхідні будівельні матеріали, започатковано будову нової Успенської церкви й головного мурованого будинку, призначеного для мешкань ченців та інших монастирських потреб. В міжчасі будови головного Собору, а саме 21 вересня 1773 року, відбулось коронування ікони Божої Матері. Дозвіл на коронування з великими труднощами й значною допомогою Миколи Потоцького, виснавив у Папській Генеральній Капітулі в Римі суперіор монастиря Порфирій Важинський. Урочисті церковні богослуження з нагоди коронування відбувалися ще в Троїцькому Соборі – фундації Домашевських, хоч довкола нього були вже закладені фундаменти під Успенський Собор. Пізніше церква Святої Трійці була знесена.

На урочистості коронування прибуло понад 100.000 мирян і до 1000 духовенства греко-католицького й католицького з численними процесіями з найдальших закутків західньо-українських земель. Коронування відбулося в каплиці, спеціально для того побудованій на площі, положеній на схід від монастиря й віддаленій від нього більше одного кілометра.

На місці цієї каплиці три роки пізніше у 1776 році була збудована невеличка церковця в честь Різдва Пресвятої Богородиці, а площу огорожено муром. Зараз місце коронування ікони Божої Матері є чернечим кладовищем. Самого акту коронування довершив єпископ луцький Сильвестр Рудницький в асисті холмського єпископа Максиміліана Рила. Процедура коронування була обставлена дуже урочисто, з метою, очевидно, при допомозі зовнішніх ефектів надовго утривалити в пам'яті присутніх цю, без сумніву, визначну подію та якнайширше її спопуляризувати.

Від монастиря до каплиці на полі, де відбувалось коронування, було збудовано п'ять величезних чотириохверхових тріумфальних арок з фронтонами зі сходу й заходу. Кожна арка мала три прохідні брами. На карнізах арок були приміщені сотні каганців. Арки були оздоблені відповідними до свята написами й гербами. Дорога по обидва боки від одної арки до другої була заставлена великими образами-ілюстраціями чуд Почаївської Божої Матері. Над кожним таким образом виднівся текст із Святого Письма, відповідний до чуда. На хорах кожної арки була приміщена дута оркестра, по боках арок розставлені гармати і моздірі. Звуки оркестри й гук гармат роздавались при перенесенні ікони Божої Матері через кожену тріумфальну арку.

Вечорами відбувалися ілюмінації, якими керував спеціально виписаний Потоцьким із Варшави інженер піротехнік Готфрид Дейбель. Ракети, що вибухали в повітрі вибагливими фігурами враз з каганцями, блимаючими в нічній темряві, – надавали цілому краєвидові чарівної принади й таємничості й загострювали цікавість глядача небуденною ефектністю й вигадливістю помислу. Порядок під час тих урочистостей тримали полк кавалерії із України під командою графа Гната Стемпковського й сотня піхоти з гарматами з Цубенського замку князя Яна Сангушка.

Урочистості коронування продовжувались вісім днів – з 21 по 29 вересня включно й були особливо вдатними, бо увесь цей час стояла прекрасна, тепла погода. Чималі кошти тих урочистостей поніс Микола Потоцький. Він же на свої засоби замовив у Римі дві золоті корони, що були вложені на голови Божої Матері й Христа Почаївської ікони. Цей властиво момент був істотним з-поміж усіх урочистостей коронування.

Римська Католицька церква, на чолі з папою Климентом XIV, що за його згодою відбулось коронування ікони Почаївської Богородиці, актом коронування визнала чудодійність і святість образу Почаївської Божої Матері, що Православна Церква була визнала давно вже перед тим у 1597 році. Так образ Почаївської Божої Матері став святинею всього християнського світу – незалежно від поділу його на схід і захід. Для монастиря акт коронування мав велике значення так з погляду морального, як теж і матеріального. Наявним пам'ятником цієї події є липова алея, що простягнулась від каплиці Олександра Іжевського до чернечого кладовища.

По закінченні урочистостей коронування Потоцький цілою істотою віддався справі будови Собору, даючи на сю ціль величезні матеріальні засоби. Коли б не це надзвичайне заінтересування Потоцького, невідомо, чи була б закінчена будова Собору й головного мурованого будинку на протязі, порівнюючи, недовгого часу. Бо 12 літ з 1771 по 1782 роки, що були витрачені на цю будову, котра вимагала великої пильності з уваги на природне положення Почаївської Гори, – це навіть досить короткий час.

Фактично будова собору продовжувалась сім літ. Пять перших років з 1771 по 1775 пішли на будову фундаментів та підготовчу працю, зв'язану з забезпеченням стрімких, майже прямовистих узбіч гори з південно-західньої сторони. Головним будівничим Собору був архітектор Готфрид Гофман.

В 1775 році на допомогу Гофманові Потоцький запросив зі Львова другого архітектора Ксаверія Кульчицького, який мав збудувати: муровану стіну від підніжжя гори вверх для забезпечення майбутньої головної церкви й усього монастиря, терасу, в головному корпусі кімнати для новіціятів, ченців, провінціята та суперіора, аптеку, теплу церкву й бібліотеку.

В тому ж 1775 році, коли фундаменти під велику церкву були викінчені, Потоцький викликав зі Львова цісарського архітектора Полієвського, щоб він оглянув фундаменти й дав свою опінію про їх міцність та порадив, які зміни треба зробити в плані, щоб нова церква відповідала своєму призначенню

й відзначалася красою. Полієвський порадив для більшої міцності мури фундаментів в тих місцях, де новий мур з'єднувався зі старим – особливо, де нині печера преподобного Іова, – скріпити анкрами; вздовж муру, що забезпечував узбіччя гори, підстави контрфорси та зв'язати їх із цим муром теж анкрами. Полієвський дещо змінив план нової церкви, надаючи їй більшої величності.

По доповненому планові Готфрид Гофман збудував Успенський Собор, що є головною окрасою Почаївської Гори. Своїми розмірами й красою собор цей єдиний з-поміж усіх церков не тільки на західно-українських землях, але в цілому православному світі. Висота його, рахуючи від фундаменту, виносить 56 метрів, довжина 54, а ширина 40 м. Має він вигляд хреста, але цю хрестову форму його помітно більше з середини, ніж із зовні. З трьох сторін собор оточує тераса, обведена міцною залізною сіткою. Сітка ця вмурована в кам'яні стовпи (30 штук), що на них вміщені ліхтарі, теж витесані з каміння. Ліхтарі ці гармонізують зі стилем собору й творять із ним нерозривну цілість. Під терасою є ще трьохповерховий будинок. На першому його поверсі (зверху) міститься печерна церква Преподобного Іова, в другому – церква в честь Києво-Печерських подвижників Антонія й Феодосія та в третьому – колись були склади книжок, що друкувалися в почаївській друкарні й пивниці. Тепер – лише пивниці, здебільшого порожні.

Приглядаючись до Успенського Собору з віддалі й з півдня, здається, що він ніби органічно виріс з велетенського кам'яного масиву, щоб панувати над усією широкою околицею. Дві стрункі високі вежі з іще вищою від них колосальною розмірами банею підносяться вгору у видовжених майже готицьких пропорціях і вражають своєю монументальністю, масивністю й силою. Але будова ця не пригнічує, не дивлячись на свою монументальність. Навпаки – вона причаровує до себе легкістю ліній, вибагливістю орнаменту коринтських капітелів, високих і струнких колон головної нави та численних пілястрів на зовнішніх стінах. Масивність і сила – щасливо получились з грацією та елегантною вишуканістю цього прекрасного твору Готфрида Гофмана. Загальне архітектонічне враження від цієї величної будови – життєрадісність і безжурна осяйність – характеристичні прикмети стилю рококо, що в ньому збудовано Успенський Собор.

В 1780 році Собор був посвячений для тимчасового користування суперіором монастиря Ієронімом Калитинським, за дозволом єпископа Сильвестра Рудницького, в честь Успіння Божої Матері. Разом із Собором була посвячена печерна церква преподобного Іова, збудована теж Потоцьким в 1774 р. Ікона Богородиці з Троїцької церкви, що в ній зберігалась увесь час будови, була перенесена до Успенського собору в 1791 році. Трапезна церква містилася в головному корпусі, що був збудований значно раніше Собору. Вона посвячена на честь святої Варвари. Сталося це тому, що Собор в момент його тимчасового посвячення викінчений був в середині лише згубша. Праця, розпочата пізніше над викінченням його внутрішнього вигляду, продовжувалась кілька літ.

В тому часі було збудовано вітарний кивот, в якому вміщена була чудодійна ікона, намальовались образи апостолів, пророків, картини на євангельські й біблійні теми та ілюстрації до чуд ікони Почаївської Божої Матері. Після пожеaru в Успенському Соборі 23 вересня 1869 року більшість названих образів була реставрована й збереглася до цього часу. Ці образи висять зараз на стінах собору в позолочених великих і овальних рамах і є цінними пам'ятками українського малярства двох останніх десятиліть XVIII століття. Всю цю іконописну роботу виконав маляр Лука Долинський.

В 1781 році різчик по дереву Матвій Полієвський зробив вісім бічних престолів і позолотив їх. Образи на цих престолах були намальовані під мозаїку. Чи цю роботу виконав сам Полієвський, чи якийсь інший маляр, не маємо про це відомостей. На стінах Собору були також фрески роботи маляра Пренятицького. На жаль, під час згаданого пожеaru в Соборі вони сильно знищились, потріскали, закоптились і були затинковані. Невідомо, чи збереглись де копії цих праць Пренятицького. Можна думати, що вони цілком пропали для історії українського церковного мистецтва.

Крім згаданих, провадились також й інші роботи в Соборі: золотилась різьба й капітелі, помальовались під мармур колони, пілястри й карнізи, викінчувались статуї чотирьох євангелістів і ангелів, що пізніше були розставлені на підвищеннях кивота та в інших відповідних місцях Собору. Цілковито й в деталях Успенський Собор, напевно, був викінчений в середині й ззовні на день формального його посвячення, що відбулось аж 30 серпня 1822 р.

Приблизне, а може й цілковите уявлення про тодішній внутрішній вигляд Успенського Собору дає малюнок Тараса Шевченка. Правда, Шевченко змалював головну церкву в середині в 1846 році, але,

здається, що своїм виглядом вона мало змінилася за 14 літ од часу передачі монастиря Василями православним. З малюнку Шевченка бачимо “казкову пишність вибагливих, золочених вівтарів, іконостасів, надгробків. Акварель віддає величаву перспективу з сильно виведеною й могутньо зарисованою аркою, що відкриває монументальний, осяяний світлом простір величавого підбанника й центральної частини церкви”.

Потоцькому ще суджено було бачити зреалізованою найдорожчу мрію свого життя. Він прожив ще два роки після тимчасового посвячення Успінської церкви. Помер Потоцький 25 квітня 1782 року. Згідно з його волею, висловленою в тестаменті, списаному ще в 1774 році, поховано Потоцького в новозбудованій церкві по греко-католицькому обряду.

Перед самою смертю Потоцький прийняв чернечий постриг. Набальзамоване тіло його, поверх червоного кунтуша, оперезаного кованим срібним в дорогих каміннях поясом, закутане було чернечою мантиєю й поховане в склепі в Успінській церкві, що знаходиться коло лівої стіни Собору, де зараз намальована притча “про злих виноградарів” і стоїть мармуровий пам’ятник над тлінними останками архієпископа волинського Паладія. В цьому ж склепі спочивають фундатори Троїцької церкви – Домашевські. Поховані були вони спочатку в збудованій ними церкві. Пізніше, коли Троїцька церква була знесена й на її місце постав Успінський Собор, домовини їх було перенесено до склепу, збудованого вже в новій церкві. Вхід до склепу закрито зараз камінними плитами, а до 1831 року був відкритий, і до склепу міг зійти кожний бажаючий.

На підставі даних, що їх посідаємо про кількість забудовань Почаївського монастиря під кінець греко-католицького періоду, можна відтворити тодішній і зовнішній його вигляд. І так – в комплексі всіх монастирських будов центральне місце займав тоді (займає і зараз) Успінський Собор з прилягаючим до нього головним корпусом. На двох вежах і головній копулі Собору були чорні семикінцеві хрести – герб Потоцького. Собор був покритий мідною бляхою. В глибині монастирського двору, в незначній віддалі від теперішньої теплої церкви (тоді тут містилася друкарня) й праворуч, стояла невисока мурована дзвіниця з напівзамурованими вікнами. На тому самому місці зараз стоїть нова дзвіниця. Нижче й зовсім близько від дзвіниці був будинок Потоцького з балконом на схід, з якого відкривався прекрасний краєвид на околицю. З 60 до 90-х років минулого століття містилася тут Волинська Духовна Консисторія, а з 1911 року на місці цього будинку стоїть Троїцький Собор.

Напроти будинку Потоцького розположився вигідний архиєрейський дім. Від архиєрейського дому вверх до тераси простягнулась мурована стіна, підперта зі сторони саду могутніми контрфорсами. Під терасою величезний трьохповерховий блок. В північній частині подвір’я господарські будинки. Всі будівлі, за виключенням Собору, тоді були покриті гонтами.

Малюнок Тараса Шевченка з 1846 року представляє зовнішній вигляд монастиря з фронтової південної сторони й відповідає поданому описові. В греко-католицький період не було тільки мурованої стіни, що нею обведено, так званий, архиєрейський сад. Її було збудовано пізніше в 1836 році.

6. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР В ДОБІ І ДО ОСТАТНЬОГО ЧАСУ

Із днем 21-го вересня 1831 року, в наслідок змінних політичних обставин, Почаївський монастир, бувши 110 років греко-католицьким, знову став православним. Від 1833 року Почаївський монастир носить назву Лаври. З того часу настоятелями Лаври були архиєреї – спочатку варшавський, а після відділення Волині в окрему єпархію – Волинські. Вони носили й носять назву Священно-Архимандритів Лаври. Зараз настоятелем Лаври є Митрополит Діонісій, Голова Автокефальної Православної Церкви в Польщі. Настоятельство Лаври й загальне управління нею Митрополит Діонісій залишив за собою з метою, очевидно, підкреслити загальноправославний характер Почаївської святині. На місці життям Лаври керували й керують довірені особи єпископів, їх намісники, здебільшого архимандрити, разом із Духовним собором.

Ставши православною, Почаївська Лавра знайшла дбайливу опіку зі сторони керуючих і зверхніх чинників російського духовенства (Святійшого Синоду), уряду й видатних представників російського громадянства. За їх допомогою й, головним чином, на пожертви прочан, щорічно

сходилися десятками й навіть сотнями тисяч. Лавра поступово провадиться до порядку: ґрунтовно ремонтується, розмальовуються в середині її церкви й поволі – рік за роком наближається до свого сучасного вигляду.

В першу чергу перекривається Успенський Собор мідяною листовою бляхою, золотяться хрести й бані веж і головна копула, гонти на всіх будинках замінюються бляхою, помальованою спочатку червоною, а пізніше зеленою фарбою. В Успенському Соборі будується новий чотирьох'ярусний іконостас у візантійському стилі, за проектом архітектора професора Боссе.

До іконостасу намалювали 32 ікони на мідяних дошках академіки: Лавров, Горбунов і Васильєв. Поставив іконостас в соборі архітектор Нестеров. Іконостас, що був в Успенському Соборі за греко-католицьких часів, знаходиться в церкві на чернечому кладовищі.

Після пожежу в Успенському Соборі в 1869 році іконостас було відновлено, фрески – роботи Пренятицького, що були знищені цілковито, або сильно ушкоджені – затинковано, а Собор в середині, щоб затерти сліди пожежу, побілено. Тільки з 1874 року розпочалося розмальовання Собору за проектом артиста-маляра Васильєва. Під його доглядом Собор розмальовали переважно учні Почаївської Художньої Школи, що тоді вже існувала при Лаврі. Всі ікони на головній копулі й склепіннях середньої частини – це здебільшого копії з образів відомого російського художника Васнецова.

З погляду етнографічно-українського заслуговують на увагу образи на обох колонах середньої частини собору (знизу). На образах цих, що ілюструють чуда ікони Почаївської Матері Божої, бачимо типи українських селян і шляхти в характеристичних одягах XVI—XVIII століття.

В період приналежності Лаври до російської Православної Церкви збудовано в хронологічному порядку: святі ворота, муровану огорожу з південно-західної сторони, так званого архиєрейського саду, дзвіницю, що цілковито гармонізує зі стилем собору, свічний завод, мур з північної сторони саду, що коло свічного заводу, будинок, в якому з кінця 90-х років минулого століття містилася друкарня (за дзвіницею), білий і ратушевий готелі (останній – в місті, на ринку), аптеку – ліворуч від святих воріт перед архиєрейським домом, нічліжний дім для прочан, ряд інших будинків, переважно крамниць для торгівлі священними предметами й двохповерховий так званий червоний готель.

З ініціативи архиєпископа Волинського Антонія Храповицького, на місці, де стояв будинок Потоцького, за проектом архітектора Щусева, в 1906–1911 роках збудовано величезний Троїцький Собор на згадку про Троїцьку церкву, побудовану Домашевськими, що на її місце став новий Успенський Собор – фундація Потоцького. Будова Троїцького Собору коштувала 250.000 рублів. Збудований в старомосковському стилі XVII століття, своїм похмурим виглядом він різко контрастує з Успенським Собором і рештою будівель Лаври. Ці два стилі – то два світогляди.

В нових і старих будинках Лаври було збудовано й відремонтовано кілька церков (зараз є їх усіх 16 із Скитом). Утримувано на засоби монастиря второкласну з трьохрічним курсом навчання школу, що підготовляла учителів для церковно-парафіяльних шкіл, малярську школу, позолотню, робітню іконостасів, друкарю й палітурню та інші промислові заклади. Ці підприємства, разом із доходами від ведення власного земельного господарства, давали Лаврі значні матеріяльні засоби. Частина їх видавалась на утримання досить численної братії до 300 чоловік разом з послушниками, а друга частина інвестувалась в різні нові будови й підприємства.

Перед початком світової війни Лавра була заможньою й добре під оглядом господарським зорганізованою інституцією. Пануючою в той час мовою в Лаврі була мова російська. Основні її релігійні та суспільно-вихованні праці мали виразні великоросійські й централістичні тенденції, про що свідчать тогочасні її видання.

Світова війна, що провадилася на теренах західної Волині, зачепила також Почаїв і важко відбилася на господарському житті Лаври. В липні 1915 року Лавра, зі всім своїм рухомим майном та реліквіями, евакуювалась в глибоке запілля: до Ніжина, Харкова, станції Борки Севастопольської залізниці, Святої Гори на Харківщині. Чудодійний образ і мошці преподобного Іова були перевезені до Житомира.

У 1915 році 7 вересня Лавру зайняли австро-німецькі війська. Із 15 ченців, що лишилися в Лаврі, 13 вивезли австрійці до міста Васергени на Угорщині до табору полонених, а двох найстарших ченців із Лаври виселено до містечка. Після наступу Брусілова в травні 1916 року австрійські війська залишили

Почаїв. Тоді в Лаврі відновилися богослуження. До монастиря повернулося кілька старших віком ченців.

З кінцем 1918 року життя в Лаврі стає більш-менш нормальним: вернулись із евакуації та полону ченці, перевезено з Житомира ікону Богородиці й мощі преподобного Іова, сляк-так налагодилося господарське життя.

У 1920 році 21 вересня Волинь зайняли польські війська. З того часу Почаївська Лавра належить до Польської Держави. Світова війна й зв'язана з нею евакуація, потім горожанська війна зруйнували господарство Лаври. Частина її підприємств, як наприклад, друкарня, були зовсім зліквідовані. Інші – позолотня, іконописна майстерня, малярська школа – відновили свою працю, але не піднялись до передвоєнного рівня. Доходи Лаври, – з огляду на наведені причини і внаслідок зменшення кількості прочан, постали бо нові політичні кордони на сході, значно зменшилися.

Власна земля й ліс разом до 1000 гектарів, що лишилися за Лаврою після продажу нею частини землі довколишнім селянам, з уваги на відсутність фахових і кваліфікованих агрономічних сил не дають тих доходів, що їх могла б мати Лавра при раціональному веденні господарства. Млин, електрична станція, пасіки та інші підприємства – теж проводяться примітивно.

А між тим – видатки Лаври величезні. Церкви й мешкальні будинки потребують основної направи, особливо коли прийняти під увагу повоєнне їх знищення. Правда, під цим оглядом виконана вже значна робота. В останні роки відремонтовано терасу, законсервовано зовнішні стіни Успенського Собору, перекрито й помальовано дах головного корпусу, переведено ґрунтовний ремонт церкви святих Антонія й Феодосія Печерських, архиєрейського дому (в середині) й приступлено до направи печерної церкви преподобного Іова. Кошти ремонту частинно поносять Лавра та інші єпархії, що асигнують із своїх бюджетів відповідні суми на ремонт і консервацію церков та інших будівель Лаври. Від кількох літ Лавра провадить елементарну богословську школу з метою піднести загальну й церковну освіту братії, головним чином послушників, з яких пізніше складатиметься кадр чернечого стану Лаври.

В зв'язку з виховною працею, яку провадить Лавра через свою духовну школу, думаємо, на місці буде зазначити, що не повинна вона засклеплюватися в сухих правилах церковної науки та відмежовуватися від сучасного життя. Нам здається, що Лаврі треба більш наблизитися до оточення, пізнати мову й культуру українського народу, серед якого вона живе й працює, та не цуратись їх. Ці зауваження випливають із щирого бажання найкращого розвитку Лаври.

7. ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ ТА ЇЇ ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Цей нарис про Почаївський мнастир був би неповний, коли б в ньому не згадати про Почаївську друкарню та її видавничу й культурну діяльність. Першою книжкою, надрукованою в Почаєві в 1618 році, було “Зерцало Богословія” Кирила Транквіліона Ставровецького. Була це перша спроба критики українського догматичного богословія. Книжка ця була цілком самостійним і оригінальним твором. Вартість її полягала в тому, що вона була єдиною українською книжкою в тому роді на початку XVII століття. І хоч з висновками “Зерцала Богословія” не погоджувалась більшість українських вчених богословів, то все ж таки книжка ця здобула популярність серед читаючих кругів українського громадянства. Видно це бодай з того, що “Зерцало Богословія” мало аж чотири наклади.

Деякі автори, що згадували або писали докладніше про Почаївську друкарню, а саме: пофесор Б.Біленький, М.Кобрин, архимандрит Амвросій Дамаскин висловлюють погляд, що 1618 рік є роком заложення Почаївської друкарні, яка з того часу постійно існувала аж до її ліквідації під час останньої світової війни 1914 року. Вони твердять також, що Анна Гойська, уфундувавши монастир, дала кошти на заложення друкарні. Дослідники старого українського друкарства професор Іван Огієнко й Михайло Возняк довели неслухність цього погляду. Вони ствердили, що Кирило Ставровецький свою книжку “Зерцало Богословія” надрукував у власній рухомій друкарні в Почаєві, користаючи з гостинности отця Іова Заліза. Скінчивши друкування книжки, Ставровецький з друкарнею перейшов до Рохманова біля Шумська. В тому часі й пізніше не друковано в Почаєві жодних книжок, що дає підставу твердити, що в XVII і в початках XVIII столітті Почаїв не мав власної постійної друкарні.

Друкарня в Почаєві була zaloжена лише в 1730 році, коли монастир Почаївський був вже перейшов до Греко-Католицької церкви. В історії українського друкарства Почаївська друкарня займає почесне місце. Дуже неповний список А. Петрушевича зазначає, що з Почаївської друкарні вийшло 148 книжок церковно-слов'янською та українською мовою, 32 – польською мовою і 7 – латиською, а разом 187 книжок. Це таке число видань, до якого не дішла в ті часи ні одна друкарня в Галичині й на Волині.

“Греко-католицький період (1721-1831) Почаївської друкарні – це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу. Видання Почаївської друкарні того періоду відзначались своїм дуже гарним зовнішнім виглядом, мали оригінальні черенки, часом розкішні прикраси. Почаївські книжки добре розходилися по Галичині, а часом і поза нею й тут вони користувалися заслуженою повагою. Багато з них були писані українською мовою. Це надало їм чисто національного характеру й збільшило їхню вагу”(Професор Іван Огієнко: Історія Українського друкарства, розділ – Почаївська друкарня).

Першою книжкою, що вийшла з Почаївської друкарні, був Служебник “який мав в собі по чину святої східньої церкви Літургію, святого Отця нашого Іоанна Золотоустого та інші ієрейські служіння зі службами воскресними, празничними і загальними, видаємо”. Служебника видано в 1735 році з посвятою Феодосію Любинецькому-Рудницькому, єпископові Луцькому, – основоположникові й добродієві Почаївської друкарні.

Під цією великою посвятою підписався ієромонах Гедеон Козубський, ігумен Почаївський зі всією у Христі братією. На третьому листі Служебника вміщено передмову “до священного читателя”, де його просять: “нову книгу Літургікон, нової типографії діло солодко прийми”. На п'ятому листі вміщено гарну вінету. В ній надруковано повну назву Служебника, наведену вище. На зворотній стороні цього листа вміщено ікону Почаївської Божої Матері з датою “Р.Б. 1733”.

Книжка старанно оформлена під оглядом мистецьким: має гарні заставки, що їх основним мотивом є виногрона, переповиті листям, художню вінету, кунштовні великі літери й старанно виконані ікони: Почаївської Божої Матері, Іонна Золотоустого, Василя Великого й папи Григорія Двоєслова. Дереворити до Служебника різьбив Іосиф Гочемський. Під багатьома з них читаємо: “1734 Іосиф”. Іосиф Гочемський та його брат Адам були визначними ритовниками Почаївської друкарні й заслуговують на назву піонерів українського граверства XVIII століття.

Серед різномірних книжок, виданих Почаївською друкарнею, на окрему увагу заслуговує Богогласник, вперше надрукований в 1790 році. Богогласник – це збірка набожних пісень Господських і Богородичних, всім святым, покаючих, про смерть та марність світа. Коли взяти під увагу місце походження й церковно-релігійну діяльність авторів набожних пісень та їх мову, що хоч і має значну домішку церковно-слов'янських слів, але носить теж виразні сліди живої української мови, – то треба визнати, що Богогласник належить до творів українського церковно-релігійного письменства. Пісні Богогласника мають вартісні художні прикмети. З давніх-давен були вони популярні серед українського народу. Він залюбки співав їх під час богослужень, вдома в хвилинах відпочинку, в часі різних процесій і прощ. Заслугують вони, безумовно, на те, щоб їх наново спопуляризувати, але це буде можливе лише при умові, що Богогласника видасться українською мовою.

Деякі пісні Богогласника, як: “Пречистая Діво Мати Руського Краю”, “Дивная твоя тайна чистая явися”, “Ой хто, хто Миколая любить”, та багато інших – це високо-поетичні твори. Відзначаються вони безпосередністю віри, теплотою й щирістю почуття. Дуже зближені до живої української мови також наступні почаївські видання: “Сім'я слова Божого на ниві сердець чоловічеських сіяного” (1752), “Народовіщаніє або слово до народу кафоліческого” (1756) та “Науки парохіяльні” (1794). Названі книжки – це збірки оригінальних (ченців Почаївського монастиря), або перекладних (з польської) проповідей українською мовою, “щоб вигідніше було з них звичною мовою руською народ научати”. Особливо “Науки парохіяльні” мовою своєю дуже зближені до народньої української мови.

Для ілюстрації наведу уривок однієї проповіді з цієї книжки: “Христос Спаситель, право нове устанавляючи й утврждаючи, старе право видосконалив так, як (з уваги святого Іоанна Златоустого) маляр на просто покошений і рисованням тилко позначений образ відносно своєї штуки фарби розмаїтї наводить, чинит новий образ і діло своє досконалости доводит.

В старом законі право не витягало того от Ізраїлтянов чили от жидов, а жеби приязнь альбо любви знак, який поганам оказували, о чим виразне свідчать книги четвертії Мойсейові в главі 25. Але

Христос Спаситель новим ласки правом всіх людей, хотя би ворогів і nepřиятелів, доброю й порадою милостию приказав любити, виразне мовлячи: любіте враги ваша” (М. Возняк: Історія Української літератури т.ІІ, віки ХVІ–ХVІІІ, частина ІІ, стр.102–108).

В році 1788 вийшов з Почаївської друкарні господарський порадник під назвою: “Книжиця для господарства, вказуюча, як рятувати в хворобах всякую скотину, тобто: коні, воли, вівці, кози, свині, як білити полотно, як боронити пашні од саранчі, як рятуватися од чуми, як губити гусеницю од капусти, як ловити рибу, як губити миші і щурі, як рятувати чоловіка, котрий з розуму зійде”.

Перед українською назвою книжки є польська передмова з таким же польським заголовком. Передмова ця дуже характеристична. В ній говориться, що польські лікарські порядники не приносили жодної користи для української людности, або дуже малу, бо вона їх не розуміла. Тому автор дав друкувати ветеринарний порадник в українській мові, яку вживає громадянство воєводства Волинського, Київського, Подільського та Брацлавського.

В книжечці вжито українського письма, яке або вже читає велика частина громадянства, або легше може його навчитися... З уваги на те, що держава може мати великі користи з піднесення хліборобства, автор дає раду “обивателям і дідичам міст і сіл поручити своїм підданам вправу в українським читанні замолоду, як ось оця – рятування худоби в хворобах можна подавати до науки”.

В цій справі звертається він з гарячим закликом до духовенства, “щоб молодь поспільства дійшла до того, щоб була в силі читати й виконувати поради”. “Ви, чесні парохі грецького обряду, й усі наставники, з любови до ближнього та поручених вашому урядові овечок, звольте поручити церковним дидаскалам (учителям), щоб у парафіяльних школах давано й цієї книжки вживати дітям, забораним для вправи в читанні книжок, друкованих церковно-слов’янською мовою”. “Чей же й до вас, чесні парохі грецького обряду, належить дбати про побільшення добра Батьківщини”.

Передмова до Почаївського Господарського Порадника з 1788 року вяже його зі шкільними книжками. Те, що автор господарського порадника звертається до настоятелів парафій, щоб вони завели книжечку до читання в парафіяльних школах, доводить, що в них уживались тоді також і світського змісту книжки.

Такою книжкою була “Політика свіцкая”, що вийшла в Почаєві 1770 року й була в 1790 році передрукована як додаток до Львівського букваря. Була це книжечка з правилами доброго тону, коротко зібрана, як назначено в заголовку, з чужих авторів, – а в першій мірі з московських подібних видань. Це були б головні видання Почаївської друкарні, що їх релігійне й культурне значення для українського народу не підлягає жодному сумніву.

Решта – були переважно книжки богослужбового змісту церковно-слов’янською мовою. Польські й латинські видання мали значну кількість книжок релігійно-полемічного характеру.

Почаївська друкарня провадила затяжний судовий процес із Львівською Ставропігією, відкликала до папського нунція у Варшаві й навіть до Риму. Остаточно позбавилась свого конкурента в 1772 році після першого поділу Польщі, коли Львів відійшов до Австрії, а Почаїв лишився під Польщею. Час з 1772 до 1793 року був періодом розквіту Почаївської друкарні: в цьому періоді було надруковано 87 книжок.

Року 1793 відбувся останній поділ Польщі, й Почаїв опинився під пануванням Росії. Повставала небезпека, що російський уряд зліквідує Почаївську друкарню, але цього не сталося, й вона далі, правда з меншим успіхом, працювала до 1831 року.

Православні росіяни, перебравши від греко-католиків монастир, заволоділи й друкарнею, що не припинила своєї праці, але напрямок її діяльності на протязі певного часу ґрунтовно змінився. В період підвладности Лаври Росії Почаївська друкарня значно розвинула свою видавничу діяльність. Друкувались в ній переважно книжки богослужбові (мали добрий, чіткий шрифт — особливо Минеї) – та з історії Почаївського монастиря.

З 90-х років минулого століття Лавра друкувала “Волинські Епархіальні Відомости” – орган Волинського Епархіального Архиєрея, враз з популярним до них додатком Почаєвський Листок – з метою поширення релігійних і моральних впливів серед української людности в дусі російського історичного православія.

В “Епархіальних Відомостях” друкувалась праця професора Волинської Духовної Семінарії Миколи Івановича Теодоровича під назвою “Историко-Статистическое описание церквей и приходов

Волинської Епархії”, що пізніше вийшла окремим виданням в семи томах. Цей опис приходів і церков Волині, складений на підставі старих клирових відомостей, церковних архівів та історичних документів, є цінним матеріалом до історії Волині.

Після російської революції 1905 року Почаївська Лавра видавала політичний тижневик “Почаевскія Изестія” й газетку “Волинская земля”. Видання ці були неприхильно й вороже наставлені до українського руху.

Перед початком світової війни в 1914 році Лавра мала дві власні ротаційні друкарські машини, відливню літер і цинкографію. Друкарня, крім книжок і часописів, видавала у великій кількості ікони, медальони, види Почаївської Лаври та інше. Усі видання Лаври приносили їй значний матеріальний дохід. В 1915 році під час евакуації майна Почаївської Лаври була вивезена також і друкарня – спочатку до Києва, а потім до Москви. Так припинила своє існування Почаївська друкарня, що без перерви проіснувала майже 200 років.

8. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР В ЛЕГЕНДІ, ПОБОЖНІЙ ПІСНІ Й ДУМІ УКРАЇНСЬКІЙ

Ікона Почаївської Богородиці зродила серед українського народу цілий ряд легенд про її чуда. З тих легенд пізніше повстали збірки, під назвою: “Гора Почаївська”. Мали вони кілька видань церковно-слов’янською й польською мовою. Збірки ці друкувалися в Почаївській друкарні.

До популярності ікони Почаївської Божої Матері у великій мірі, може ще – більш ніж “Гора Почаївська”, спричинився цілий ряд пісень, що перевіряли різні оповідання про її чуда. Більшість цих набожних пісень вміщені в Богогласнику.

Найстаршою піснею в честь ікони Почаївської Богородиці є пісня “Весело співайте”. Вона була надрукована в “Горі Почаївській” в 1742 році. Пісня ця перевіряє легенду, популярну в нас і досі, про облогу Почаївського монастиря турками в 1675 року. З усіх набожних пісень в честь Почаївської Богородиці вона є найкращою. Зараз вона в нас майже невідома.

В пісні оповідається, як присутні в Почаєві вірні ченці моляться й просять помочі у Матері Божої, як почула їх молитви й з’явилася над церквою в омофорі, оточена ангелами. Турки, побачивши це незвичайне явище, перестрашилися й втікли, а монастир і всі вірні, що заховалися в ньому, були врятовані від смерті.

Легенда про чудесне врятування Матір’ю Божою Почаївського монастиря послужила також матеріалом до створення ліричних дум: “Пасли пастирі вівці на горі” та “Ой зійшла зоря вечерова”. Обидві думи дуже популярні в народі, а особливо остання.

Маловідома в нас також пісня: “Пречистая Діво, Мати Руського Краю”, зложена за прикладом пісні Підкам’янецькій Богородиці під тою ж назвою. Не має вона того релігійного пафосу, що ним відзначається пісня Підкам’янецькій Божій Матері, яка в Галичії ще й досі є чимсь в роді церковно-національного гимну, але сповнена щирого пієтету до ікони Почаївської Богородиці. Почуття це, як і відомо, ще міцно живе в душах нашого народу до цієї найбільшої святині нашої.

З інших легенд, що лягли в основу пісень про чуда Почаївської Богородиці, варто згадати пісню з 1771 року “Нині прославися скала Почаевская”, що описує морове повітря 1770 року. Пісня ця є до певної міри історичним документом, що стверджує лихоліття на нашій землі. Початок цієї пісні, що в ньому змальоване це страшне лихо на південно-західних українських землях, звучить так: “Нині прославилася скала Почаївська, де Божа Мати стопою знак дала. Коли Бог за гріхи в минулому літі карав тяжким мором всюди і в нашім повіті. Підгір’я, Покуття, Подільський-Камінець, Околичне на Волині й місто Крем’янець тисячного сімсот сімдесятого року. Ця кара була смертельна морова язва. Тоді віддалені від нас отці і брати та інші нагло помирали. Отець боявся сина вдома прийняти, не помогла бідній дочці сердобольна мати. Бездомнії голодом себе поморили, многі церкви, монастирі тоді порожні були. Намарно померлих трупи лежать і не похованих звірі їх їдять”.

Зосталась тільки єдина надія на Богородицю. Вона врятувала всіх, хто пішов молитися перед

Почаївською іконою Божої Матері, або вручив себе її опіці. В Богогласнику, крім названих, є ще інші пісні, уложені в честь Почаївської Божої Матері. Відзначаються вони теж релігійним почуттям й глибокою любов'ю до Почаївської Богородиці.

Невідомі автори склали їх в поривах релігійного натхнення. В залежності від їх поетичного хисту маємо більше й менше вдалі поетичні твори. Ця релігійна поезія, присвячена іконі Почаївської Божої Матері, – є українською. Хоч і має вона значну домішку церковно-слов'янських слів, але носить також виразні сліди народної української мови.

Думи ж про Почаївську Божу Матір – “Ой зійшла зоря вечерова” й “Пасли пастирі”, будучи продуктом не індивідуальної, а народної творчості, – цілком українські. В пісні “Пречиста Діва, Мати Руського Краю” – підкреслено, що ікона Почаївської Матері Божої є святиною руського (українського) краю, дуже характеристичне. Є воно безсумнівним доказом того, що як український народ, так і видатніші культурні його представники в минулому – уважали Почаїв святиною українською.

9. КІНЦЕВІ ВИСНОВКИ

На своєму довгому історичному шляху Почаївський монастир не жив відокремленим життям. Його доля була тісно зв'язана з Волинню й іншими землями, що в часі заснування Почаївського монастиря у 1240 році належали до Галицько-Володимирського князівства до 1336 року, пізніше до Литовської держави й нарешті після Люблінської унії увійшли, як складові частини, до Польської Річипосполитої.

Релігійні, політичні й національні зміни й процеси, що відбувались на цих землях під час їх приналежності до названих держав, доходили до стін Почаївського монастиря. Вони викликали в його житті світлі й радісні, або важкі моменти, що турбували непевністю завтрашнього дня. Та, не дивлячись на все, Почаївський монастир проіснував близько 700 років. У 1940 році має наступити 700-ліття його існування.

З віддалі семи століть можна безсторонньо оцінити його історичне минуле. Передовсім звертає на себе увагу той факт, що Почаївський монастир від початків його заснування через хвилеве перебування в греко-католиків все був православною святиною.

Його ченці, фундатори й добродії народ і шляхта, на чолі з Гойською й Домашевськими – були українцями. Визнавали вони предківську віру православну, що її запровадив на українських землях голова старої Київської Держави Української князь Володимир Великий.

Про українське походження їх та ісповідання ними грецької віри свідчать численні документи: королівські грамоти, фундушеві записи й тестаменти, писані здебільшого українською мовою. Перехід Почаївського монастиря до греко-католиків не змінив його істотного характеру. Греко-католицький період був лише одною з карток його історії.

Гойська, Домашевські, Потоцький, уфундовуючи Почаївський монастир, актами своїх добродійств в різні часи, що мали на меті піднести велич його святинь, підкреслювали нерозривну єдність монастиря й тяглість традиції на протязі його історичного існування від найдавніших до останніх часів. Від вересня місяця 1920 року розпочався останній період існування Почаївського монастиря, у відродженій Польській державі.

Український нарід в добрі й злі часи не переривав своєї дбайливої опіки над монастирем, був і є його найбільшим опікуном, жертводавцем і будівничим. Мінялися різні політичні режими на протязі століть. Багато лиха зазнав на протязі своєї історії Почаївський монастир, але лишався тим, чим був від початків свого заснування: святиною автохтонного українського населення. Цей історичній правді ніщо не затре в свідомості українського народу.

В теперішні часи Лавра так само може черпати моральні й матеріальні сили для свого існування тільки в єднанні з народом і опершись на нього. Приклад преподобного Іова нехай надихне сучасних керівників Лаври в потребі нав'язати духовий контакт з народом.

“А ми люди всі, християни,
до Бога всі вдаряймо,
Матері Божій Почаївській
поклін всі воздаймо”...

10. Дума про Почаївську Божу Матір

“Ой зійшла зоря вечерова”.

Ой зійшла зоря вечерова,
Над Почаєвом стала.
Виступало турецьке військо,
Як та чорна хмара.

Турки з татарами брами облягали
Намагались монастир звоювати.
Мати Божая Почаївська
Буде нас рятувати.

Отець Залізо з келії вийшов
Та слізьми умліває...
"Ой рятуй-рятуй, Божая Мати,
Монастир загибає..."

Ой вийшла-вийшла Божая Мати,
На хресті Вона стала,
Кулі вертала, турків вбивала,
Монастир врятувала.

А ми, люди, всі християни,
До Бога всі ударяймо,
Матері Божій Почаївській
Поклін всі воздаймо !